نەریت و بەهاکانی لە نێوان ئەدەب و فەلسەفەدا... دڵشاد کاوانی

نەریت ئاماژەیە بە کۆی گشتی بەهاکانی ڕابردوو، بیروباوەڕ، هەستیاری جوانیناسی و فەرمە ستانداردەکانی ڕەفتار. نەریت، چونکە سەر بە ڕابردووە، کاریگەرییەکی کەمی لەسەر فۆرمەکانی ژیانی ئێستامان هەیە. زۆرێک لەو بەهایانەی ئێستا باوەڕمان پێیان هەیە، نیشانەی تێپەڕاندنی نەریتن، یان باشتر بڵێین نوێبوونەوەی بەردەوامی نەریتن. هەرچەندە نەریت بە بوونی ئێستا بنەڕەتییە، بەڵام ئێستا تەنیا دەتوانرێت تێپەڕێنرێت، و بە ڕوونتر بڵێین، بە نەهێشتنی چەند پێکهاتەکانی کە لە داواکارییەکانی ئێستا جیا نەکراونەتەوە. هەر جۆرە ئاڤانگاردێک لە مێژووی مرۆڤایەتیدا لە ڕەتکردنەوەی ڕیشەیی نەریت و جێگرەوەی بیرۆکەی نوێوە سەرچاوە دەگرێت. بە مانایەکی زۆر فراوان، تەواو دەکرێت بڵێین ئەوەی گەشەسەندنی شارستانییەتی مرۆڤی بەرهەم هێناوە، تەنیا چەند کردەوەیەکی چاکسازی و سەرگەرمییە.

پەیوەندی نێوان ئاڤانگارد و نەریتی لە ئەدەبدا تایبەتترە، چونکە زۆرێک لە بزووتنەوە نوێیەکانی ناوی ئەو سنوورانە دەشکێنن کە بزووتنەوەکانی پێشوو تا ئێستا خۆیان ڕاگەیاندووە، بانگەشە بۆ هەڵوەشاندنەوەیان دەکەن و یەکێکی نوێیان لە شوێنی ئەو دامەزراندووە، زنجیرەیەک لە بزووتنەوە ئەدەبییەکانی وەک مرۆڤگەرایی، کلاسیکیزم، ڕۆمانتیزم، مۆدێرنیزم و پۆستمۆدێرنیزم، هەموویان بەپێی ئەو بەچوونەی سەرەوە، سیستەمێکی بەهای نەریتی دیاریکراویان دروستکردووە وەک جۆرێک لە ڕەخنە لە یەکتر - ئەم دووەمیان ڕەخنە لە یەکەمیان دەگرێت، واتە ڕوانگە جوانیناسییە ئەدەبییەکان، شێوازی چاودێریکردنی جیهان و شێوازی نووسین، وەک کاریگەرییەکی زۆر قووڵ، بەڵام لە وەڵامەکی ئەرێنییەوە بۆ ئەو کێشە جۆراوجۆرانەی کە ئەمڕۆ ڕووبەڕووی مرۆڤایەتی دەبێتەوە، هەستێک هەیە کە ڕەخنە لە شێوازی ژیانی کۆن دەگرێت. واتە پەرەسەندنی ئەدەب لەسەر ئەو ڕاستییە دامەزراوە کە چەند نووسەرێکی باڵادەستی ئەدەبیات بەرهەمی نووسەرانی مەزنی دیکەیان وەرگرتووە و لە هەمان کاتدا ڕەخنەیان گرتووە و لە گەشەسەندنی ئەدەبیات کە گەشەسەندنێکە کە بە تێپەڕین لە کۆنەکان دەربەدرێت و نوێ، زۆرجار لە پەیوەستی

ڕاستکردنەوەی ناتەواوییەکان و لایەنگرییەکان و تەنانەت هەڵەکانیشدا سەرههڵدەدات کە کۆن خۆی بە تێپەڕبوونی کات ئاشکرای دەکات.
ئەو بۆچوونانەی سەرەوە سەبارەت بە گەشەسەندنی ئەدەب پێشگریمانە دەکەن کە ئەدەب لە ڕووی جەوهەری ناوەوەی خۆیەوە لە ڕابردووەوە تا ئێستا، لە نەریتەوە بۆ داهێنان و ئاستێکی نزمتری هەیە. واتە ئەدەب (لە داهاتوودا) وردە وردە لەسەر بنەمای ئامانجێکی دیاریکراو تەواو دەبێت، بەڵام ئامانجی گەشەکردنی ئەدەب چییە؟ ئایا جەیمس جۆیس ئەو ئەرکەی بە سەرکەوتوویی تەواو کرد کە شکسپیر لە ئەدەبدا نەیتوانی بە ئەنجام بگەیەنێت، و سەلماندی کە جوانیناسی کاریگەری بەدەست هاتووە لە (ڕوتی هۆشیاری) نووسین بەرزترە لە کاریگەری جوانیناسی لە کارەساتەکانی شکسپیردا؟ خەمۆکی ڕۆحی مرۆڤە مۆدێرنەکان بە لێهاتوویی بەرز دەردەبڕدرێت، گەشەیەکی زیاتری چیرۆکی هۆمێر بە هەمان ناو بێت؟چۆن وەڵامی ئەو پرسیارانەی سەرەوە بدەینەوە ئەو بابت□یە کە ئێستا باسی دەکەین، پرسیاری ناوەندی وامان لێدەکات بە قووڵیتر شیکاری پەیوەندی نێوان نەریت بکەین و ئێستا. و پەرەسەندنی فەلسەفە ڕوون بکرێتەوە.
ئەوەی زانست بەدوایدا دەگەڕێت، حەقیقەتە. واتە پشت بەستن بە دەستکەوتە زانستییەکانی نەوەی پێشوو، لە هەمان کاتدا، وردە وردە نزیکبوونەوە لە حەقیقەت بە نکۆڵیکردن لە دۆزینەوە و گریمانە نوێیەکان و بەشە ناواقیعییەکانی جیهانی مرۆڤایەتی. لە ڕوانگەی گەشەسەندنی مێژووییەوە دەتوانین گەڕان بەدوای ڕاستی لە زانستدا بە ڕەگەزێکی ڕاکردن بچوێنین: توێژینەوەی زانستی بریتییە لە کەڵەکەکردن و سیستماتیککردن و ڕێکخستنی دەستکەوتەکانی نەوەکانی زانا بۆ زانین و ڕوونکردنەوە و چارەسەرکردنی کێشە بنەڕەتییەکەی چۆنێتی شتەکانی جیهان بەڕاستی هەن، ئاماژ□ی ب□ پرۆسەی باشترکردنی وردە وردەی بەکارهێنانی. مرۆڤ حەقیقەت دروست ناکات، بەڵکو دەیدۆزێتەوە: دۆزینەوەی حەقیقەت ئەوەیە رێگە بدەیت حەقیقەت خۆی ئاشکرا بکات. یەکێکی دیکە لە تایبەتمەندییەکانی حەقیقەتی زانستی بابەتییەتییەتی. بابەتییەت بە واتای چاودێریکردن و لێکدانەوەی جیهان لە ڕوانگەیەکی ناوازەوە کە هی کەس نییە. هەر لە ڕێگەی ئەم ڕوانگەیەوەیە کە د□خ□ی □□سەنی شتەکان دەبێتە ئ□ب□ژ□ی زانین. ئەم پرۆسەی دۆزینەوەتایبەتمەندییە و تایبەتمەندی پەرەسەندنی هەیە. دۆزینەوەی ڕاستی وردە وردە لە سنووری عەقڵی مرۆڤدا ئاشکرای دەکات. واتە مرۆڤ لە ڕێگەی زانستەوە وردە وردە لە حەقیقەتی جیهان و خۆی نزیک دەبێتەوە.
بەڵام ئەو بۆچوونەی کە ئەدەب وردە وردە گەشە دەکات، بە توندی

لەژێر کاریگەریی بیرۆکە زانستییەکاندایە. ئەم جۆرە بۆچوونە لەسەر ئەو بنەمایە دامەزراوە کە ئەدەب وەک زانستە سروشتییەکانی دیکە، سروشتی دۆزینەوەی بەردەوامی هەیە بۆ ئەو شتەی کە بەدوایدا دەگەڕێت. بهڵام ئه‌گه‌ر ئامانجی سه‌ره‌کی زانست گریمانه‌کردن و تاقیکردنه‌وه و پشتڕاست کردنی ڕاستییه‌کان بێت، ئه‌وا ئامانجی ئه‌ده‌بیات زیاتر ئه‌بستراکته و زۆر ئه‌سته‌مه دیاری بکرێت که چییه؟ تەنانەت ئەگەر بتوانرێت، تەنها مشتومڕێکی بێکۆتایی لێدەکەووەتەوە، ئەوە تەنها شتێکە. بەڵام لە ڕوانگەی فۆڕم و ناوەڕۆکی ئەدەبیەوە، ڕەنگە مر□ق ب□□ت کە تەوەری ئەدەبی و شێوازەکانی دەربڕین کاراکتەرێکی مێژوویی بەهێزیان هەیە، هەر بۆیەش بە تێپەڕبوونی کات پەرەدەس□ن.

سەرەتا با بە کورتی باس لە بابەتی ئەدەب بکەین: ئایا بەڕاستی بابەتەکانی ناو ئەدەب نوێ دەکرێنەوە؟ بۆ ئەم پرسیارە هەندێک لە ڕەخنەگرانی ئەدەبی و پێکهاتەناسان کە لە تیۆری دەروونشیکاریی کارل گوستاف یۆنگ لە بەرهەمی بیستەمدا ئیلهامیان وەرگرتووە، ژمارەیەکی دەنگدار دەدەن. بەپێی تیۆری نائاگایی بەکۆمەڵ کە بۆ ئەدەب بەکارهاتووە – ڕەخنەی ئارکیتایپ- زنجیرەیەک ئەزموونی بنەڕەتی مر□ق ل□ سەردەمی سەرەتاییدا لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دیکە وەک نائاگایی بەکۆمەڵ دەگوازرێنەوە و لە بەرهەمەکانی زۆرێک لە نووسەراندا بە شێوەی جۆراوجۆر دەردەبڕدرێن. نائاگایی بەکۆمەڵ ئاماژەیە بۆ کۆمەڵێک یادەوەری سەرەتایی کە هاوبەشن لەگەڵ هەموو مرۆڤەکان و لە قووڵایی (خوارەوە) هۆشیاری هەر تاکێکدا کەوتوون. بە بڕوای یۆنگ، ئاماژە بە "وێنەی سەرەتایی" دەکات کە وەک "پاشماوەی دەروونی" لە ژیانی باوباپیرانی کۆندا دووبارە دەبنەوە، لەلایەن نەوەکانیانەوە لە دۆخێکی "نائاگا"دا بە میراتیان گرتووە، و لە ئەفسانە و ئایین و خەون و خەیاڵی کەسیدا دەربڕدراون، هەروەها لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا. ئاگر، ئاو، خۆر، مانگ، ڕەنگەکان، دایک و باوکی گەورە و پیاوی دانا، ئارکیتایپی گەردوونین کە بە درێژایی مێژوو لە زۆرێک لە بەرهەمە ئەدەبیەکانی هەموو کولتوورێکدا بە شێوازی جۆراوجۆر دووبارە بوونەوە.

ستراکتۆرالیزم: بریتییە لە کۆمەڵێک پێکهاتەی پەیوەندیی زۆر ئەبستراکت (واتە ئەو پێکهاتانەی کە دژایەتی یەکترن و لە هەمان کاتدا بەستراوەتەوە بە یەکەوە) کە لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان (ئەفسانە و ئەفسانە) و هێماگەرایی لۆژیکیدا دەربڕدراون. (بە دۆزینەوەی پەیوەندی نێوانیان و دیاریکردنی ئەو مانایەی کە لە ڕێگەی ئەو پێکهاتەوە سەرهەڵدەدات) ئاماژەیە بۆ ئەو ڕەوتە کولتوورییەی کە شیکارییەکە هەوڵدەدات بەکاری بهێنێت. یان ئەگەر

بە سادەییتر باسی بکەین، بونیادگەرایی پێی وایە سروشتی هەر توخمێک لە بارودۆخێکی دیاریکراودا خۆی لە خۆیدا گرنگ نییە، بەڵکو گرنگییەکەی لەلایەن توخمەکانی دیکەی ئەو بارودۆخەوە دیاری دەکرێت. هەر شتێک تەنیا کاتێک مانا و گرنگی هەیە کە لە پێکهاتەیەکدا جێگیر بکرێت کە بەشێکە لێی. ستراکتەریستەکان پێیان وایە هەموو چالاکییەکانی مرۆڤ بنیات نراوە نەک سروشتی یان “جەوهەری”. وەک میتۆدێکی شیکاری کە لەسەر بنەمای نەخشی بیرۆکە و کردارەکانی دووبارەبووەوە لە ئەدەبدا دامەزراوە، ئەم ڕەوتە سەرنج دەخاتە سەر ئاشکراکردنی “پێکهاتەی قووڵ”ی پشت ڕووکاری دەقێک. ئەم پێکهاتەیە لە ڕاستیدا لە زنجیرەیەک فاکتەری بێ کەسایەتی و ترانسمێژوویی و ناکۆک پێکدێت و ئەو بەرهەمە ئەدەبییەی لە پەیوەندییەکەیەوە سەرهەڵدەدات لە کۆتاییدا سەر بە یەک “کەسایەتی” سوبژێکتیڤی تاکەکەسی نییە، بەڵکو وەڵامی ئەم سیستەمەیە بە کارکردی ئەو کارە تاک لە سەردەمێکی جیاوازدا.
هەردوو ڕەوتی تیۆری سەرەوە دژە سوبژێکتیڤیەت (دژی سوژەی مرۆڤ وەک بوونەکی تاکی سەربەخۆ و ئیرادەی ئازاد) وەک ئامرازێک بە پێکهاتە و مۆدێلە سەرەتاییەکانی سروشتێکی بێکەس و زاتە (واتە لە دەرەوەی مێژووی تاک و مێژوو بەگشتی).چالاکە بۆیە بە ئەوان مانادار نییە کە مەبەستی نووسەر- شاعیر لە ڕەخنەی ئەدەبی و قبوڵکردنی جوانیناسیی خوێنەردا بزانن؛ بەڵکو گرنگییەکی تایبەت دەدەن بەوەی کە کام نەخش و پێکهاتە لە کارەکەدا نوێنەرایەتی دەکرێت کە تێیدا دووبارەکردنەوە و گۆڕانکاری گونجاو ئەنجام دەدرێت. بەم مانایە ئەو بیرۆکەیەی کە لە کارەکەدا دەبێ پێشبخرێت، تەنیا لە گۆڕانکارییە جۆراوجۆرەکانی پێکهاتەی ناوخۆیی و مۆدێلی سەرەتاییەوە دەتوانێت بێت. (بۆ نموونە لە ئەدەب) بوون بە فاکتەرێکی دیاریکەر و سەرچاوە لە چالاکی داهێنەرانەی ئەدەبیدا ئەم دەرئەنجامانەی هەیە: جیهانی دەروونی سوژە و مێژووەکەی، واتە چۆن لە چ قۆناغێکدا ژیاوە، لە بنەڕەتدا، کاریگەری لەسەر دروستبوونی بەرهەمێکی ئەدەبی نییە؛ جۆرە سەرەتاییەکان و مۆدێلە بنەڕەتییەکان، کە زاڵن و بەو هۆیەوە هەمیشەیی بن، بنەمای ناوەوەی دروستکردنی بەرهەمێکن. بەو پێیەی ئەدەب وەک ئامرازێک بۆ خۆ بەدیهێنانی ئەم جۆر و مۆدێلانە سەیر دەکرێت، دروستکردنی ئەدەبی تەنیا پەیوەستە بەوەی کە نووسەران بە شێوەیەکی نائاگا گرنگیدان بە دەربڕینی مۆدێل و پێکهاتە سەرەتاییەکان، کە لە سروشتدا بێ کەسایەتین و زۆر تەقلیدین، وازهێنان لە ئیرادەی کەسی خۆیان . واتە ئەدەب وەک نەریتێک لە ڕابردوو تێناپەڕێت، بەڵکو بە گۆڕانەوەی نائاگایانە بێ، لە سەدەدا تاکایەتی سنوورداری خۆی

بەدەست دەهێنێت: ئەدەب نەریت دروست ناکات، بەڵکو ئەدەبی نەریتی دروست دەکات.
سەبارەت بە شێوازی دەربڕین، دەتوانرێت شێوازەکانی دەربڕین لە دراما و کارەساتەکانی یۆنانیدا لە تراژیدیاکانی شکسپیر و شانۆنامەکانی ساموێل بێکێت و تەنانەت شانۆنامەکانی هارۆڵد پینتەر بدۆزرێتەوە. پێکهاتەی تاڕادەیەک ماکرۆ و گرژی بوونی دراماکان، تێکەڵبوونی پێکهاتەی سێ ڕەهەندی کات و فەزای سێ ڕەهەندی لە گێڕانەوەکەدا، و گەڕان بەدوای تێپەڕاندنی ڕۆح و سنووردارکردنی جەستەیی لە جەستەدا کە لەسەر قۆناغەکە هێشتا وەک بنەڕەتیترین فاکتەری فۆرم لە دراماتۆرژیدا دادەنرێت. سەبارەت بە شیعر، زۆرێک لە دەربڕینەکانی ڤێرجیل لە شیعرەکانی کۆلەریج و وۆردسوۆرسدا دەبینرێت. ئەگەر سەیری ئەدەبیاتی کۆنی یۆنانی و ئەدەبی ڕۆژهەڵات بکەین، کە سەرچاوەی ئەدەبی ئەوروپی نییە، دەبینرێت کە ئامرازی هونەری دەربڕینی چالاکی و بیرکردنەوەکانی مرۆڤ – واتە بە مانایەکی فراوان، کۆمەڵێک دەربڕینی وەک تەمسیل، ئەنیمەیشن، و وەسف – لە دێرزەمانەوە بەکارهێنراون. لە چیرۆکگێڕانیشدا هەمان شتە و بەگشتی ڕۆڵی پێناسەکەری میتۆدە نەریتییەکان لە ئەدەبی هاوچەرخدا زەحمەت نییە.
بەڵام پەیوەندی فەلسەفە لەگەڵ نەریتدا تایبەتە و جیاوازە لە پەیوەندی زانست. بە مانایەکی دیاریکراو دەتوانین بڵێین تەواوی فەلسەفەی ڕۆژئاوا زنجیرەیەک لێکدانەوەی بەرهەمەکانی ئەفلاتون، ئەم بۆچوونە وا گریمانە دەکات کە هەموو ئەو بەرهەمە فەلسەفیانەی کە دوای فەلسەفەی ئەفلاتون دێن لە بنەڕەتدا دەرئەنجامی بیرکردنەوەن لەسەر بنەمای چەمک و ئایدیا فەلسەفیەکانی ئەفلاتون و بە شێوازی جۆراوجۆر بەستنەوەیان. بەڵام گەمەژەکردن لەسەر دەرئەنجامە تیۆرییەکانی ئەو جۆرە بۆچوونە دەرئەنجامی ڕێژەگەراییە. بەڵام ئەوەندە زەحمەت نییە دەرئەنجامە تیۆرییەکانی ئەم جۆرە بۆچوونە بە خەیاڵدا بهێنین: ئەگەر فەلسەفەی ئەفلاتون وەک سەرچاوەیەک هەموو ئەگەرەکانی ئەو فەلسەفەیەی لەخۆ بگرێت کە دوایی دێت، ئەوا هیچ داهێنانێکی ڕیشەیی لە فەلسەفەدا نامێنێت؛ ئەوەی دەیڵێت، دووبارەکردنەوەیەکی کەمێک جیاوازە لەوەی کە پێشتر لە فەلسەفەی ئەفلاتوندا وتراوە. لەڕەوە ئەو فەلسەفەیەی دوای ئەفلاتون سەری هەڵدا لە بنەڕەتدا دووبارەکردنەوەی ئەفلاتون. بۆیە ئەو فەلسەفەیەی دوای ئەفلاتون دروست بووە لە بنەڕەتدا ڕەنگدانەوەی فەلسەفەی ئەفلاتون. لە فەلسەفەدا هێزێك هەیە کە پێشکەوتنە مێژووییەکەی دیاری دەکات و دەکرێت ناوی بنرێت نەریت. بۆیە فەلسەفە بۆ تەواوکردنی پێداویستییەکانی گەشەسەندنی ناوخۆیی خۆی چاو لە

داهاتوو ناکات، بەڵکو لە خۆیدا ڕەنگدانەوەی نەریت و لە هەمان کاتدا لە نەریتدا ڕەنگ دەداتەوە. بەو پێیەی داهێنان لە فەلسەفەدا پێشتر لە نەریتدا دروست بووە، لە داهاتوودا هیچ داهێنانێک بە فەلسەفە نییە. تا فەلسەفە لە داهاتوو نزیکتر بێتەوە، زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ ڕابردوو: ئەمە دیاردەی دواکەوتوویی نەریتە لە فەلسەفەدا.
بە گەڕانەوە بۆ ئەدەب، سەرەتا دەبێ بڵێین کە هیچ مەیلێکی ناوەکی نییە بۆ باشتربوون بەرەو داهاتوو؛ ناکرێ بڵێین بە ئامانجێکی دیاریکراوەوە گەشە دەکات. ڕەنگە هەندێک بڵێن ئامانجێکی ئایدیایی هەیە کە لە مێژووەوە لە ئەدەبدا بەدواداچوونی بۆ کراوە: جوانی، بە پێی ئەم بۆچوونە، ئەدەبیش وەک گەڕان بەدوای حەقیقەتی فەلسەفیدا لە چوارچێوەی مەعریفە و عەقڵی مرۆڤدا، بەدوای سروشتی ناوەوەی جوانیدا دەگەڕێت وەک یەک چالاکیی جوانیناسی لە چوارچێوەی خەیاڵی مرۆڤدا، دەکرێت. لێرەدا تایبەتمەندییە بنەڕەتییەکانی جوانی دەخەینەڕوو کە مێژوو تێدەپەڕێنن – واتە ڕێکخستنی هاوئاهەنگ، خۆشی، هەستی ئەرێنی بەرامبەر بە ژیان، بیرکردنەوە لە یەکڕیزی لەگەڵ سروشت، دەربڕینی ڕۆحی زاڵ و پرۆسەی کۆکردنەوەی سروشت و هتد، کە ئەگەرە هەمیشەییەکانن لە سەرهەڵدانی ئەدەب.
ئەگەر فەلسەفە بەرهەمی گۆڕینی فۆڕمی بیرۆکەکان بێت کە سەر بە نەریتی ئەفلاتون1 دا ئەگەر لێی بڕوانین، دەکرێت لەبەرچاو بگیرێت کە ئەدەبیات بەرهەمی ئەزموون و هەست و هەستی بنەڕەتی مرۆڤە، وەک ترس، غرور، دڵەڕاوکێ، شەرمەزاری و خۆشی و تادوای، کە بە شێوەی جۆراوجۆر دەربڕدراوە.
بەڵام حەقیقەت و جوانی سەر بە دوو فەرمانی جیاوازن. ئەگەر حەقیقەت یەکەیەکی ستانداردی وردبینی بێت بۆ تێکەڵبوونی مرۆڤ بە جیهانەوە، جوانی ئاماژەیە بۆ هەستیاری مەجازی (شێوە)ی مرۆڤ لە هەستکردن بە خۆی و هەستکردن بە جیهاندا. گەڕانی مرۆڤ بە جوانی بەدوای بەدیهێنانی پێشکەوتنخوازانەدا نییە بە هەندێک ئامانجی دیاریکراو لە داهاتوودا، بەڵکو بەدوای دەربڕینی سروشتی ناوەوەی خۆیدا دەگەڕێت وەک نەریتێکی دێرین وەک ئەگەرێکی بنەڕەتی. ئەدەبیات ئاماژەیە بۆ دەربڕینی هەست و هەست و سۆزە سەرەتایی و بنەڕەتییەکانی مرۆڤ بە مێژوویەکی زاڵەوە بە پێی پێداویستییە ناوخۆییەکانی جوانی.
شاعیری بەناوبانگ تۆماس ئێلیەت لە وتارەکەیدا "نەریت و بەهرەی تاکەکەسی، دەڵێت: شاعیر هیچ خودێکی نییە بۆ دەربڕینی، بەڵکو ئامرازێکی تایبەتە بۆ تێکەڵکردنی کاریگەری و ئەزموونەکان بە شێوازی ناوازە و چاوەڕواننەکراو2. لەم وتارەدا دژایەتی لیبرالیزم

و ڕۆمانتیزم و تاکگەرایی ئابووری دەکات، کە کارکردی تاک بەرەوپێش دەبەن، داواش دەکات تاک ملکەچی نەزمەکی بێ کەسایەتی بێت. بە دڵنیاییەوە ئەم فەرمانە نەریتەکی زۆر دەسەڵاتدارە. ئەو پێی وایە بەرهەمی ئەدەبی گەورە بە هەر جۆرەک بێت لە ڕێگەی میدیای شاعیرەوە لە فۆرمەکی نوێدا لە ئەزموونە بنەڕەتییە زۆر دێرینەکانی نەریت دروست دەبێت. ئەگەر شاعیر و بەهرەی تاکەکەسی بە پریزمەک بچوێنین، نەریت ئەو ڕووناکییەیە کە تێیدا تێدەپەڕێت و بەرهەمەکەش دەرکەوتنی ئەو لە فەزایەکی دیاریکراودا بە فۆرمەک کە لە ڕەنگی جۆراوجۆر پێکهاتووە. کەواتە ئەوە هەستی تاکەک نییە کە لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا دەردەبڕێت، بەڵکو ئەو هەستانەی کە پێشتر لە نەریتەکەدا هەن وەک جۆرەک لە “تزاڕەیی” ترانس مێژوویی لە ڕێگەی تاکەکەوە خۆیان دەردەبڕن. بۆیە لە چاوی ئەلیۆتدا بەهرە ئاماژەیە بە توانای تاک بە وازهێنان لە شوناسی خۆی و تەرخانکردنی سەرنجی تەواوی خۆی بە کۆبوونەوەیەکی نوێی هەستی بێ کەسایەتی. تا شاعیر واز لە تاکایەتی خۆی بهێنێت، زیاتر لە نەزمی بێ کەسایەتی نزیک دەبێتەوە، دەربڕینەکەی شلتر و ناوازەتر دەبێت.

لە باسەکانی پێشووی پەیوەندیی ئەدەب بە نەریتەوە، وەک ڕەخنەی ئارکیتایپ، بنیاتنانیزم و بۆچوونەکانی ئەلیۆت لەسەر شیعر، ڕوونە کە بەرهەمەک بەرهەمی چالاکی هۆشیاری هزری و سۆزداری تاک نووسەر نییە، بەڵکو هەردووکیانە پێش، باڵاتر لە، و خۆی مۆدێلەکی بنەڕەتی و فۆرمەکانی دەربڕینی جۆراوجۆری ئەو نەریتانەی کە پێکهاتەکانیان بەرهەم هێناوە. لاوازبوونی ڕۆڵی ئیرادەی تاک لە بەرهەمەکەدا بە ناچاری گورزەکی کوشندە دەداتە تێڕوانینی بەرهەمەکە وەک بەرهەمی دەربڕینی ئامانجەکی دیاریکراوی ئەدەب. لە ئەنجامدا ئەدەب دەبێتە میدیۆمەک بۆ دەربڕینی نەریت.
لایەنەکانی ئەو بۆچوونانەی سەرەوە هەن کە دەمانباتە سەر لێکۆڵینەوە. واتە تێڕوانینی رادیکاڵ بۆ ئافراندنی ئەدەبی وەک بەرهەمی نائاگایی و سەرپێچیکارانەی دیاریکردنی زنجیرەیەک پرسەی بێ کەسایەتی لەدەرەوەی مێژوو، نەک هەر رۆڵی ئەدەب لە بەرهەمە ئەدەبییەکاندا کەم دەکاتەوە، بەڵکو دواجار لە بەرهەمی خۆی دەری دەکات. دیکتە و کۆنترۆڵەکانی نەریت هیچ بوارەک بۆ بەهرەی تاکەکەسی ناهێڵنەوە، چ هۆشیار بێت یان نائاگا، بۆ بەکارهێنانی تواناکانی. هەروەک چۆن لە ڕابردوودا خەڵک بەرهەمەکەیان بە وەڵامەک بۆ دەربڕینی جەماوەریی بەهرەی تاک و ڕەنگدانەوەی واقیع

لە ڕەگەی ئەدەبەوە دەزانی، ئەو دەستپێشخەریانەی سەرەوەش بەرهەمی ئەدەبی بە بەرهەمی خۆدەربڕینی هێزە نائاگا و خۆپەرستەکان لە دەرەوەی پانتایی دەزانن لە نیەتی تاکەکەسی. لە کاتێکدا یەکەمیان پێڕە بەو بۆچوونە دەدات کە مەبەستی نووسەر ئامرازی دەربڕینە، دووەمیان پشتگیری لەو بۆچوونە دەکات کە نەریت بەرهەمی کۆچی دوایی نووسەرە. خاڵی کۆبوونەوەی هەردوو بۆچوونەکە ئەم کێشەیەی خوارەوەیە، واتە چۆن نووسەر لە بەرهەمی ئەدەبیدا شوێنێکی دیاریکراو بۆ خۆی دروست دەکات و بەو هۆیەوە هەوڵ دەدات بەرهەمەکە بکاتە خاوەندارێتی هزری کەسی بە دەربڕینی تاکایەتی خۆی.

با لە چیرۆکی “فرانز کافکا و کەسانی پێش خۆی”ی بۆرخێسەوە دەست پێ بکەین. نووسەر لەم چیرۆکەدا جەخت لەوە دەکاتەوە کە ڕابردوو ڕابردوو دروست دەکات نەک ئێستا. ئەو بە پێچەوانەکردنەوەی ئاراستەی نەریت، دەڵێ: بەرهەمە بەناوبانگەکانی ئەمڕۆ بە تەواوی شێوازی هەستکردن و خوێندنەوە و لێکدانەوەی بەرهەمەکانی ڕابردوو دەگۆڕێت. بۆ نموونە “قەڵا”ی کافکا ڕۆشنایی نوێ دەخاتە سەر ئەو شیعرانەی ڕۆبەرت براونینگ کە پێشتر لەبیرکراون. بە بەرژەوەندییەکی نوێوە دەیخوێنینەوە دەستمان هانمان دەدات بە خوێندنەوە. بە بڕوای بۆرخێس، نەریت شتێک نییە کە بە تەواوی مردوو بێت، یان بە ڕەهایی کۆنترۆڵی ئێستا بکات، بەڵکو ئەگەرێکە کە ئێستا دەیدۆزێتەوە.

بۆچوونەکەی بۆرخێس لایەنێکی دەخەشکەری هەیە: ئەو نەریت وەک پرۆسەیەکی دینامیکی دەبینێت کە بەستراوەتەوە بە ئێستاوە. بە بڕوای ئەمە نەریت لە ئەدەبدا تەنیا هێزێکی پێشوەختە دیاریکەری ئێستا و داهاتوو نییە، بەڵکو ئەگەرێکە کە دەتوانرێت لە لایەن ئێستاوە بدۆزرێتەوە و پشتڕاستی بکاتەوە. بە واتایەکی تر پەیوەندییەک لە نێوان نەریت و ئێستادا هەیە و لەوەش زیاتر لە نێوان نەریت و ئاقانگارددا هەیە. وەک چۆن نەریت ئەرکی پێناسەکردنی ئێستای هەیە لە ڕەگەی مۆدێل و پێکهاتەی تا ڕادەیەک بە کەسایەتی و ڕێکخستنی لە زۆر ڕووەوە، بە هەمان شێوە ئێستاش ئەرکی کەکردنەوە و ڕێکخستنەوەی نەریتی هەیە. واتە وەک چۆن نەریت بەبێ ئەو بنەمای بوونی خۆی لەدەست دەدات، نەریتیش بەبێ ئەو مانای خۆی لەدەست دەدات.

تێگەیشتن و لێکدانەوەی هەر بەرهەمێکی ڕابردوو پەیوەستی بە دیالۆگ لە نێوان ڕابردوو و ئێستا هەیە. هیچ بەرهەمێکی ڕابردوو بە گۆشەگیری تێناگات، بەڵکو لە پەیوەندی لەگەڵ بەرهەمەکانی تردا تێدەگات. هەر پارچەیەک دەتوانرێت بە دەنگێکی نامۆ ناوزەد بکرێت. بوون و نیگەرانییەکانی ئێستامان دەخاتە ژێر پرسیارەوە؛ لە هەمان

کاتدا لە باروودۆخی مێژوویی تایبەت کە تێیدا دەژین پرسیاری لێ دەکەین. کەواتە، لە لایەکەوە دەتوانرێت ئەم کارە لە مێژووی خۆیدا بخرێتە ژێر پرسیارەوە. کەواتە، لە لایەکەوە ئەگەر ئەم بەرهەمە بە مێژووی خۆی ڕوون بکرێتەوە، لە لایەکی دیکەوە ئەگەر لە ڕوانگەی مێژوویی ئێمەوە ڕوون بکرێتەوە، لە لایەکی دیکەوە، تێگەیشتن لە ڕوانگەی مێژوویی ئێمەوە هەمووی داهێنەرانەیە . زۆرجار مرۆڤەکان بە شێوەیەکی جیاواز لێیان تێدەگەن و چینە نوێیەکانی مانا لەناویاندا چەسپاو دەبن. لە هەمان کاتدا تێگەیشتن لە هەر بەرهەمێک لە تێگەیشتن لە پەیوەندییەکەی لەگەڵ بەرهەمەکانی تردا ناتوانرێت جیا بکرێتەوە. بۆیە دەتوانرێت لە چوارچێوەی پەیوەندییەکەی لەگەڵ بەرهەمەکانی دیکەدا تێبگەین کە سەر بەو بەرهەمانەن. بنەمای ئەم بۆچوونە ئەوەیە کە بەرهەمەکانی ڕابردوو و بەرهەمەکانی ئێستا ئاوێنەن کە ڕەنگدانەوەی یەکترن.

ئێستا تەنیا لە ڕێگەی ڕابردووەوە دەتوانرێت تێبگەین و بەم شێوەیە پرۆسەی درێژبوونەوەی ڕابردوو بۆ ئێستا زیاتر دیارە؛ وە ڕابردوو لەلایەن خاڵی تایبەتی ئێمەوە لە ئێستادا دەدۆزرێتەوە و کۆدەکرێتەوە. لێرەدا نەریتێکی داخراو نییە، بەڵکو نەریتێکی کراوەیە. ئەو فەزایە بیانییەکانی نەریت کە ئێستا نەناسراون، لە قووڵایی مێژوودا شاراوە یان سەرکوتکراو بوونیان هەیە و پێویستیان بە دۆزینەوە هەیە لەلایەن داهاتوو “ئێستا”.

چۆن دەتوانین لە داهێنانی ئەدەبی تێبگەین ئەگەر نەریت جارێکی دیکە ئێستا دیاری نەکاتەوە؟ وەڵامی ئەو پرسیارەی سەرەوە هێشتا لەڕووی پەیوەندیی ئێمەوە لەگەڵ نەریتی ئەدەبیدا دەتوانین تێبگەین. لە پراکتیکی ئەدەبی زۆرێک لە نووسەرانەوە ڕوونە کە نەریت بۆ ئەوان نوێنەرایەتی ڕەوتێکی سەرەکی دەکات کە یان پێویستی بە گۆڕانکاری هەیە یان بە میرات. پێشەنگەکان بە توندی پێیان وایە کە سەرنجیان لەسەر خاڵە هێشتا چارەسەرنەکراوەکان یان پشتگوێخراوەکانی ناو نەریتەکە چڕدەکەنەوە، و بانگەشە بۆ دروستکردنی ڕەوتێکی نوێ دەکەن لە ئەدەبدا کە نامۆیە بە نەریتەکە یان تێدەپەڕێنێت. لە بەرامبەردا ئەم دووەمیان دان بە دەسەڵاتی نەریتدا دەنێت و بە تەواوی ملکەچی ڕێنماییەکانی دەبن. بیرۆکەی داهێنانی ئەدەبی و چاکسازیی یەکەمیان مانایەکی ناوازەیان هەیە و ئەمەش تەنیا ئاماژە نییە بە کردەی پێداچوونەوە بە نەریتەکەدا؛ بەڵکو بەدوای ئەوەدا دەگەڕێن بە قووڵتر تێیپەڕێنن، بە دووبارە

پناسکردنوی نریت (یان سرتا کورتی بکنو ب لاینگرییکی زر تسک، دواتر ئاماژ ب کموکوییکانی بکن و گیکی نو ب گینی پشنیار بکن). تایبتمندییکی گرنگی ئم وت ئویی ک نووسران ل گی تواینکی پشوخت ب نریتو هو ددن دنگی کسی و سربخی خیان بدزنو. ل ئنجامدا نووسرانی ئم جر بیرکردنو ل واقیعو (وات ئو واقیعی ک بستراوتو ب نریتو، بی تاکایتییان ب گشتی ناسرتو) ب ئینکاری نریتکی (شاراو)، بدوای شونکدا دگن ب خیان، و تاقیکردنوی خیان باشترین ب ئوی تاکایتی لناو تمکانی نریتکدا تمومژاوی نکرت. ل خوارو کورتیک ل بچوونی دژ ئددبییکان، ڤرجینیا وف و ئلی گبی-گای، لسر نریت ل وتارکی بناوبانگی "گانوی سردمی مدرن"دا دخینو. ب وتی ئو، چیرکگان ب هنانی داهنان ب نریت پردستنت. و هشیاریش هروابنما تیرییکانی نسینی نسراو وون دکاتو و ب یکمجار شون داهنان تکنیکیی هونریکانی یولیسسی جیمس جیس ک نونری دیار و برچاوی ئم بزووتنوی بوو، دگرتو. ب گوری وف زربی نووسرانی نریتی "...ماتریالیستن ک لسر شت ناگرنگکان دنووسن. وات بشکی زر ل لهاتوویی و وزی خیان ل هودان ب ئوی شت ب بنما و اگوزرکان وک شتکی استقین و بردوام دربکون، خرج دکن"3 ب وتی ئو، جیس سر ب حانیستی دژ ماتریالیست بوو، نووسرک ک هموو هوکی خی خستووتگ ب کردنوی "ئو پریشک ناوکیانی ک پیامکانیان ل گی مشکی مرڤو دنرن". خمی حانیکان ئویی ک تا دتوانن تقلیدی جیهانی درکی بکن، بکو گوزارشت ل پرسی "ژانی هشیاری"ی کاریگری و هست و بیرکردنوکان ک واقیعین. بی ئو نسیی ک ئو و جیس جختی لسر دکنو، ل بنتدا جیاواز ل نسینی تقلیدی ک لسر بنمای دیدگای ماتریالیزم.

نگ هستی برفراوانی نریتی ئال گب-گفی براورد بکرت ب هستی وف. ئامانجی بنتی ئو ل نریتدا، بدواداچوون ب ئگری شکاندنی ئو نریتی ک نوی پشووی نووسرانی وک بالزاک دروستی کردوو و جرکی نو ل کولتوری نسراو دروست بکات ک سر ب داهاتوو بت. ب بوای ئو، بدواداچوون ب ئددبیاتی بزوازی ک نووسرانی وک بالزاک نونرایتی دکرت، شیکاری دروونیی، ک دتوانرت ب "توژینوی حماست" ناوببرت. ئو ب توندی خن لو هو دگرت ک ل برهمکانی نووسرانی

وەک بالزاکدا هاتووە: “بە نوقمبوون لە قووڵایی خولیای مرۆڤەکان” بە “هێنانە جیهانێک کە چاوەڕوانی (دنیایە) پەیامی سەرکەوتووی نهێنییەکان کە ڕاستەوخۆ لەلایەن کەسی خۆیەوە بەدەستەوەیە”. دەستەکان.” شتێک نییە بە ناوی ئەفسانەی شاراوە و نهێنی شتەکان. بە بڕوای ئەو، بە تەواوی هەڵەیە کە ئەدەبیاتی پێشووتر گوزارشت لە “ڕۆحی شاراوەی شتەکان” بکات و بەو هۆیەوە وێنەی جیهانی داگیرکراو بگوازێتەوە بۆ کۆمەڵگا بە وشە. ئەوان ئەبژێکن کە سەربەخۆ لە ئیرادە و خووەکانمان و پێلەنکردنمان بوونیان هەیە، ئەوەی کە نەسڵی داهاتوو دەبێت دەریببڕێت، وەسفکردنی ئەم شتانە لە دۆخ و ڕەفتاری ڕەسەنی خۆیاندا، دروستکردنی وێنەی خۆیان. بە شێوەیەکی سروشتی، پەیوەندی بە کردنی ئاوەدانکردنەوەوە هەیە.
مامەڵەکردن لەگەڵ نەریت لەلایەن ئەو دوو نووسەرەی سەرەوە، کە لە نەسینی سەدەی بیستەمی ڕۆژئاوادا زۆر گرنگن و ئەزموونی زۆر بەنرخیان لە ئەدەبدا هەیە، مەیلێکی ڕیشەیی هەیە. بە بڕوای وۆڵف، نەریتەکە لەسەر بنەمای ماتریالیزمە، و بەم شێوەیە دەربڕینی جیهانی دەروونی ڕۆحی مرۆڤ و گۆڕانکارییە جۆراوجۆرەکانی پشتگوێ دەخات. لە ڕوانگەی ئەوەوە ئێستا و ڕابردوو لەسەر ململانێیەکی ئاشت نەکراوەی نێوان ماتریالیزم و ڕۆحانیەت بنیات نراوە. واقیعی ڕاستەقینە ئەو دیاردەیە نییە کە دەیبینین، بەڵکو هۆشیارییەکی بەئارامانە دەگۆڕێت، چونکە هەر واقیعەکە هەرچییەك بێت، ئەو واقیعەی مرۆڤ دەتوانێت لە ڕێگەی هۆشیارییەوە هەستی پێبکات و بزانێت و کار بکات، تەنیا چالاکییەکانی هۆشیارییەتی. جیهانی دەرەوەی هۆشیاری مرۆڤ هەمیشە جێی متمانە و ناگرنگە، چونکە پەیوەندی بە سروشتی ناوەوەی مرۆڤەوە نییە.
بۆچوونی ئالێ غەب-گفی تەواو پێچەوانەکەیە، بە بڕوای ئەو جیهانی دەرەکی سێبەر یان دەرەکیکردن نییە لە واقیعی ناوەوەی مرۆڤ، بەڵکو بوونێکی خۆبژێوییە. جیهان ملکەچی ئیرادەی مرۆڤ نییە و بیرکردنەوە و چەمکە زانستییەکانی مرۆڤ لە واقیعدا بەتوانان لە ناسینی. شتەکان لە جیهاندا ڕواڵەت و ڕەفتار و پەیوەندییەکی ناوازەیان هەیە. ئەوەی نووسەر دەبێ بیکات ئەوەیە کە لە ڕوانگەیەکی بابەتییەوە چاودێری ئەم بارودۆخانە بکات و تۆماری بکات. هەڵەی نەریتخوازەکان، واتە کۆمەڵێک نووسەری وەک بالزاک، ئەوەیە کە ئەوان وەهمەکیان هەیە کە جیهانێکی ناڕێک و پێکی سروشتی بە هێنانەدی ڕێکوپێکی بۆی، ملکەچ بکەن؛ لە ئەنجامدا دۆخی ڕەسەنی جیهانی شێواند و وەک ئامرازێک بۆ دەربڕینی جیهانی ڕۆحی مرۆڤ بەکاری هێنا.
کام لەم دوو بۆچوونەی سەرەوە دەبێ قبوڵ بکەین؟ کام ڕوانگە

زانیاری وردترمان پێدە بەخشێت دەربارەی واقیع و نەریت؟ بنەمای تیۆری ئەو بەچوونانەی کە ئەو دوو نووسەرە بەرەوپێش دەبەن، لە ڕاستیدا درێژەی مشتومڕی نێوان ماتریالیزم و ئایدیالیزمە، کە ماوەی دوو هەزار ساڵە لە فەلسەفەدا چارەسەر نەکراوە. ئایا یەکێک لەم دوو نووسەرەی سەرەوە لە بەچوونەکەی تر باڵاترە یان مەعقولترە، لە بنەڕەتدا بەندە بەوەوە کە ئێمە بە ئاشکرا یان بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ چ جۆرە کێشەیەک پێشگریمانە دەکەین. بەڵام ئامانجمان لێرەدا ئەوەیە کە سەرنجمان لە بنەڕەتدا لەسەر چۆنیەتی لێکدانەوەی نەریتەکە چڕ بکەینەوە.
بنەمای هەردوو ڕەخنەی وەسف و گەبە-گفی لە نەریت بێ لایەن نین کە بە ئاسانی لە سەرنجی خەڵک ڕزگاریان بێت. بەڵام ئەمە لایەنگرییەکی زۆر ڕەخنەگرانەیە و لایەنگرییەکی ئەرێنی بەهێزە. چونکە پێشینەکانیان و تەنانەت تەواوی نەریتی ئەدەبیش بە یەکجار سەر بە پرسی ماتریالیزم یان ئایدیالیزمن و بەم شێوەیە بەچوونەکانیان دەخەنە سەر ئەو پرسەی کە نکۆڵی لێدەکەن.
تا ئێستا ئەدەب بە شێوازی جۆراوجۆر گوزارشت لە ماتریالیزم و ئایدیالیزم و ڕیالیزم و ترانسێندێنتالیزمی کردووە، چونکە شێوازی ناسینی مرۆڤەکان و جیهان هەمەچەشنن و دەتوانرێت بڵێین ئەمانە لە چەمکە جیاوازەکاندا لە ڕەوتەکانی سەرەوەدا ڕەنگ دەدەنەوە. بۆیە نەریت وەک درێژەپێدەری ڕەسەنی سیستەمی مێژوویی ناسینی مرۆڤ بە جیهان و خۆی، لە خۆیدا کێشە جۆراوجۆرەکانی ناسینی جیهان و میتۆدەکانیان دەپارێزێت. هەروەک چۆن ئارکیتایپەکان و مۆدێلە cross-structuralەکان بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ژیانی تاک کۆدەکەنەوە، بە هەمان شێوە کێشە جۆراوجۆرەکانی نەریت بە شێوەی جۆراوجۆر لە بەرهەمەکانی نووسەراندا خۆیان دەردەخەن. بۆیە ئەوەی لێرەدا وەسف و گەبە-گوی دەیکەن تەنیا نکۆڵیکردنە لە فرە ئەگەری نەریت، ڕادیکاڵکردنی یەکێکیان و بەو هۆیەوە گەیشتن بە ئەگەری دەربڕینی خۆی و بیرۆکەکانی مرۆڤ. ئەو سەرووییەی ڕۆحانیەت کە وەسف جەختی لەسەر دەکاتەوە، لە ئێستاوە لە نەریتەکەدا ئامادەیە- چ فەلسەفی و چ ئەدەبی- بەڵام ئەوە وەسفە کە توندڕەوی کردووە و بەم شێوەیە ناچاری کردووین کە سەرلەنوێ سەیری پەیوەندی نێوان ڕۆحانیەت و ماتریالیزم لە نەریتەکەدا بکەینەوە. بەم کارە نەریتەکەی کۆکردەوە. بەڵام گرنگترین بەش لە ڕەخنەکانی ئەو خاڵەی سەرەوە نییە، بەڵکو نکۆڵیکردنە لە بەشە بە کەسایەتییەکەی نەریتەکە بە ئەوەی بوار بە دەربڕینی خۆی بکاتەوە. بە گەیشتن بەم ئامانجە دوو شێوازیان بەکارهێناوە: لایەنگری ئەرێنی و رادیکالیزم. واتە نەریتەکەیان بە بەرتەسککردنەوەی بە پرسێک یان مەیلێکی

دیاریکراو ڕەتکردەوە و لە هەمان کاتدا ئەو پرسە “نوێیە”یان دووپاتکردەوە کە لە ڕوانگەیەکی ڕادیکاڵەوە لە بەرژەوەندییان بوو. ئەمەش وا دەکات بتوانین وەڵامی ئەو پرسیارە بدەینەوە کە لە پەرەسەندنی بابەتەکەماندا هاتە ئاراوە و بەرەو لێکۆڵینەوەمان برد: چۆن تاکایەتی و داهێنەری نووسەر لە بەرهەمەکەدا دەردەکەوێت؟ ڕادیکالیزم و پێشوەختە زانین ڕێگایەکن بۆ دەربڕینی تاکایەتی و داهێنەری مرۆڤ لە پێوەندی لەگەڵ نەریت و لەناو نەریتدا. ئارەزووی دەربڕینی تاکایەتی و خوڵقاندنی داهێنان لە ئاڤانگاردی ئەدەبیدا فۆڕمی رادیکالی خۆی دەبینێتەوە.

ئاڤانگارد لە ئەدەبدا دووپاتکردنەوەی ڕیشەیی ئەو توخمانەیە کە لە نەریتدا پشتگوێ خراون، لەبیرکراون، یان سەرکوت کراون، واتە لێکدانەوەیەکی نوێ بۆ نەریتەکە.

ئاڤانگارد نکۆڵییەکی تەواو نییە لە نەریت، بەڵکو ڕوونی و بەرجەستەکردن و پێشکەشکردنی زیاتری. لە قووڵتردا، سروشتییە کە ئێستا نەریتی ئاڤانگارد و بە کەسایەتی و پێکهاتە زۆرە ئەگەرییەکانی بە خواستی تاک بە دەنگێکی سەربەخۆ کۆدەکرێنەوە. لێرەدا داهێنانی ئاڤانگارد، دووبارە نووسینەوەیەکی یەکلایەنە و ڕیشەییانەی نەریتە. ئامانجی ئاڤانگارد ناساندنی بیرۆکەی نوێ نییە، بەڵکو مەبەستی لێکدانەوەی نەریتە بە شێوازێکی نوێ. کاتێک دەڵێین ئەدەب پەرەدەسەنێت، ئەوە مانای ئەوەیە کە ڕوانگەی نەریتەکە بەردەوام لە گۆڕاندایە، ئەوە تەنها شتێکە.

نەریت دەسەڵاتی خۆی هەیە، نەک هەر بیروباوەڕ و داب و نەریت و هەڵسوکەوتی مرۆڤەکان لە ڕابردوودا نیشان دەدات، بەڵکو کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر ئێستا هەیە.

بنەڕەتیترین توخم لە نەریتی ئەدەبیدا ئەوەیە کە ئارکیتایپ و مۆدێل و شێوازی دەربڕینی بە کەسایەتی لە ڕێگەی بەرهەمی نووسەرانەوە خۆیان دەردەخەن. لێرەدا ناکۆکییەک لە نێوان ئەدەبێکدا هەیە کە ئامادەیە و دەیەوێت خۆی بسەلمێنێت، و ناچارییەکەی بە بانگەوازکردن بە نەریت. ملکەچبوونێکی یەکلایەنە بە نەریت، دەربڕینی تاکایەتی تاک دەکاتە کوفر، لە کاتێکدا ڕەتکردنەوەی تەواوەتی نەریت وا لە مرۆڤ دەکات بەهای ئازادی داهێنەرانەی تاک بخاتە ژێر پرسیارەوە. نووسەری بەڕاستی گەورە ئەو کەسەیە کە ڕێگەیەکی نوێ بۆ دەربازبوون لەم ململانێیە دەدۆزێتەوە. ئەوەی لە بەرهەمەکانیدا دەبینین لەناوبردنی نەریت نییە، بەڵکو

دانانی نەریتە لە بەرامبەر نەریتدا فێمینیزم بریتییە لە دووبارە نووسینەوەی نەریت.

کردنی نەریتێکی ڕابردوو بەڵام لە هەمان کاتدا ئێستا بۆ داهاتوویی□کی ئەگەری بە یارمەتی پێشوەختە، ڕێگای دروستکردنی ئەدەب و پراکتیکێکی نوێیە. بۆیە بینینی داهاتوو لە نەریتەوە دەستکەوتی بنەڕەتیی ئاقانگاردە. بەڵام ئەمەش بە بەستنەوەی ئەو بەشانەی نەریت کە پێویستیان بە قۆناغێکی مێژوویی دیاریکراو هەیە بە بەشەکانی تری نەریتەکەوە بەدەست دێت.

شێلی شاعیری ناودار باسی لەوە کرد کە تەنیا یەک شیعری گەورە هەیە، کە شاعیرانی جیاوازی سەردەمی جیاواز نووسیویانە. هەروەها تەنیا یەک نەریت هەیە، کە لەلایەن نووسەرە گەورەکانەوە دەنووسرێتەوە. هەموو بەرهەمە بەناوبانگەکان لەم نەریتەدا بەشدارن و لە ئێستادا و لە داهاتوودا دووبارە دەدۆزرێتەوە.

تێبینی:

1 لەم ڕووەوە فەیلەسوفی بەناوبانگی بەریتانی ئان وایت هێد پێی وایە پەرەسەندنی فەلسەفەی ڕۆژئاوا بەرهەمی ڕوونکردنەوەی فەلسەفەی ئەفلاتون.

2 تۆماس ئێلیۆت، نەریت و بەهرەی تاکەکەسی، (ئینگلیزی) لە وتارە هەڵبژێردراوەکانەوە، (هارکۆرت: چاپخانەی براس، 2193) ل.8

3 ڤێرجینیا وۆڵف، وتارە هەڵبژێردراوەکان، بەرگی دووەم (ئینگلیزی) (عیبری: کتێبی کۆن، 1966)، ل.129

4 Ale Ghobe-Gfie، “بۆ نۆسینێکی نوێ” (فەرەنسی) (فارسی: De Minvi, 1963)، ل98.

دۆبلاژ و زمان… بەختیار محەمەد

بە ڕێکەوت لە درامایەکی دۆبلاژکراوی تورکی و لە کەناڵێکی ئاسمانیی کوردیدا گوێم لێ بوو دەیانگوت: ((چایەکان ئامادە دەکەم… چایەکان ئامادە بوون…)). کێ تا ئێستا لە هەموو مێژووی زمانی (ئاخاوتنی کوردی گوێی لێ بووە بگوترێ چایەکان و (چا) کۆ بکرێ؟ چا خۆی بڕە،

کەم و زۆر دەکرێ، بەڵام هەرگیز کڕ ناکرێ.(1) ئێمە دەکرێ بڵێین: چایەکە زۆرە، کەمە؛ بەڵام قەت ناشێ بگوترێ چایەکان (مەبەستمان ئەوەیە کاتێك کە چا ساز دەکرێ و دێم دەکرێ و دەکوڵێندرێ، چونکە لە درامایەکە مەبەستی ئەوە بوو، نەك کارتێن و کیسە و فەردە چایەکان، کە لێرە دیارە ژمارە و ئامار دێنە گۆڕێ و دەشێ چا کڕ بکرێ). لێرەش کڕکردنەکە هی چایەکە نییە، بەڵکو هی کیسە و فەردە و کارتێنەکانە. لەمەوە ئێمە دەڵێین: ((کیسە چایەکان…، فەردە چایەکان…، کارتێنە چایەکان…))؛ دەشڵێین: ((پیاڵە چایەکان))، بەڵام قەت ناڵێین: ((چایەکان دەخۆمەوە…، چایەکان دەخۆینەوە…))… چا چونکە ناژمێردرێ، بۆیە کڕ ناکرێ. ئەمە بۆ هەموو شتێك ڕاستە، کە وەك چا ناژمێردرێن؛ وەك: خوێ، لم، شەکر، ئارد… تاد.

مخابن! ئێستا زمانی کوردی لە دامودەزگا فەرمییەکاندا، نەزانەکان خاوەنین و ئەوان بۆ بەرژەوەندی خۆیان بە کاری دەهێنن؛ بۆیە ئەوەی نەزان و نەخوێندەوارەکان (زۆربەی جار خوێندەواری نەخوێندەواری حزبیین) بە زمانی کوردی دەکەن، با بە دەواری شڕی ناکا. ئەوەی جێی داخە، ئەم تەعەدایە و ئەم شێواندنەی زمانی کوردی لەسەر دەستی هەندێك نووسەر و ئەدیبی پێ بەرهەم و ناسراویش دەکرێن: ڕۆماننووسی ناسراومان هەیە لە ڕۆمانەکانیدا بەم زمانە خراپ و شڕە کوردییە قسە دەکا: ((گەرچی مەکتەبێکی زۆری نەخوێندووە…))؛(2) یان: ((… کەسێك لە باراندا بوەستێت و… هەروا لە بارانەکەدا لەسەر لێواری شۆستەیەك وەستا بوو)).(3) چۆن دەبێ نووسەرێکی کورد بیت و نەزانی بڵێی: (گەرچی لە مەکتەبدا زۆری نەخوێندووە)، (لەبەر باراندا بوەستێت و … لەبەر بارانەکەدا وەستا بوو…)؟… لە ڕۆمانەکانی بەختیاردا، هەڵەی زمانەوانیی لەم جۆرە یەکجار زۆرن.

پەراوێزەکان:

1- ئەمە وەك ئەوە وایە بڵێی ئاوەکان دەخۆمەوە، کە ئەمە ناشێ و ئێمە دەڵێین: ئاو دەخۆمەوە، ئاو دەخۆینەوە… ئاویش خۆی لە خۆیدا ناژمێردرێ، بۆیە کڕ ناکرێتەوە. ئێمە دەڵێین: (ئاوی ڕووبارەکان…، ئاوی دەریاکان…، ئاوی دەبەکان…)، بەڵام قەت ناڵێین: (ئاوەکانی ڕووبار…، ئاوەکانی دەریا و ئاوەکانی دەبە… تاد).

2 – بەختیار عەلی، کەشتی فریشتەکان، کتێبی یەکەم، ل 67 – 68

3 – بەختیار عەلی، دەریاس و لاشەکان، ل 109

بەختیار محەمەد

روومئاوا… سەردار جاف

سڵاو هەنار گیان ….
لە کەنار قەتماغەی برینەکەما ڕاکشاوم و دەڕوانمە شەپۆلەکانی خوێن وا لە بن چەق بەستوو و هێشک بوونەوەی کێم و خوێن لرفەی دێ…. ئازارەکانی هەموو شەوانێ لە سەمفۆنیاکانی ڕۆحەوە چەکەرە دەکەن و بەناو هەموو جەستەما پیاسەی یادەوەری□ شیرین و تاڵەکانی چوار ساڵی ڕووتبوونەوەم لە خۆم دەکەن …. چوار ساڵ بوومە سێوێک هەموو بەیانیانێ لە کەنار زرێبارەوە پیاسەم دەست پێدەکرد بۆ کونە دێو ….. چوار ساڵ لە خۆم ونبووم …. چوار ساڵ هەورازێکی سەختم گرت و کەچی بوومە تۆپەڵە بەفرێک و غلۆر بوومەوە و پاشانیش بوومە ئاو … لە گۆلی کێڵگەی خڵەفاویما وامزانی زەریا یەکم هەموو کەشتییە زەبەلاحەکان لە منا گەشت دەکەن.. هێندە غروور بووم نها بەم ریش و سەرە ماشوبرنجییەوە دایکم بمابایە خۆم گرمۆڵە دەکرد وەک مناڵی دەمم بە گۆی مەمکەکانیەوە دەنا و خۆم تێرتێر دەکرد لە سۆز و خۆشەویستی… ئێستا دەبێ بچمە سەر گۆڕەکەی بگریم … کە درۆ دەکەم بۆ ئەو ناگریم . بۆ غەریزە هیچ و پوچەکانی پیاوێکی لاکەوتە و هەڵخەڵەتاو دەگریم….. چی بە باوکم بڵێم چوار ساڵە بۆ ساتێکیش بیرم نەکردووە بەچ ڕوویەکەوە لە حزووری مەزاریا ڕاوەستم ، من لە مەملەکەتی بەدبەختی تەمەن گەورە بووم نها زانیم گەڵا و سەما و سەرما و تەزین و شەختە و گەرما و سوتان و شنەبا سەوزەکان هەر هەموو ڕقیان لێم دەبێتەوە، پێدەچێ یا دڕندەیەکی ناوازە بم یانیش قێزەونێکی جوان… ئیدی با ئەو برینە سەختە بەشێنەیی خۆی ، هیشک هیشک بێ و ئەو شەپۆلە خوێنە شەوانە نەبنە کانیاوی گریان …ون دەبم با خۆ بدۆزمەوە . سپاس .

بە عەلی قەرەداغی و هاوفیکرەکانی، ئەمە حەقیقەتی ئەردۆغانە... گۆران هەڵبجەیی

زۆربەمان عەلی قەرەداغی پیاوە بەوەفاکەی ئەردۆغان دەناسین، ئەوەتی قەرەداغی بووەتە ئەستێرەی فکری ئیخوانی و هاوکات ئەمینداری گشتی یەکێتی زانایانی ئیسلام ،درێغی نەکردوە لە داکۆکیکردنی کوێرانە لە تاوانەکانی ئەردۆغان .کارگەشتە ئەوەی بە زمانیکی دژ و دوور لە بەهای ئینسانی دابەزێتە سەر هاونەتەوەو هاوزمانی خۆی، ئەویش کوردانی ڕۆژئاوایە.

دەمێک ئەردۆغان عەفرینی داگیرکرد ،ئەم ئیخوانچیە خۆی گەیاندە لای ئەردۆغان و پیرۆزبایی لێکرد و لە لێدوانێکیدا بە میدیاکانی تورکیا گووتی، ئەو قەوارەیەی ڕۆژئاوا پرۆژەیەکی {زایۆنزمە} ،دژی عەرەب و ئیسلامەو دەبێ لەناوبچێت.

هەرسەربازێکی تورک کوژرابێت ئەو هاوخەمی خۆی دەربڕیوەو بە شەهید ناویهێناوە، هەندێک جاریش بە بەشداری لە بەخسپاردنی سەربازە کوژراوەکاندا خۆی گەیاندوەتە تورکیا ، بەڵام بە کوژرانی هەزارەها شەڕقان و سقیل مێش میوانی نەبووە.

گومانی تێدا نیە عەلی قەرەداغی لە فەلەکی ئەردۆغاندا دەخولێتەوە، بای ئەردۆغان لە کوێوە هەڵبکات ئەو لەوێوە شەندەکات، بەنمونە دەمێک بە چەندساڵێک کێشە لە نێوان تورکیاو ئیسرائیلدا لە ئارادابوو ،عەلی قەرەداغی لە ئەردۆغان پەرۆشتر بە دەزی فەلەستین و هاوسۆزی بە تورکیا خۆی نیشاندەدا.

ئەردۆغان ئیسلام بە بەرژەوەندی خۆی و حیزبەکەی بەکاردەهێنێت، ئیدی ئەم بەرژەوەندیە چۆنی خواست، ئەو خۆی لەگەڵیدا دەگونجێنێت ، با لەسەر حسابی ئاینەکەیشی بێت.

بەنمونە لەم ماوەیەدا ئەردۆغان پەنای بە چەند کردەیەک بردوە کە بەهیچ جۆرێک لەگەڵ قەناعەتی ئاینی و پرەنسیپی ئیسلامیدا یەکناگرنەوە ، بەڵام ئەو چاوی لە بەرژەوەندی خۆی و حیزبەکەیەتی نەک بەرژەوەندی ئاینی.

- چەند ساڵێکە پەیوەندی نێوان تورکیاو ئیسرائیل تێکچوەو هەردوولا یەکتریان بە پێشێلکاری مافی مرۆق تاوانباردەکرد،لە بەهۆی نزیکبوونەوەی هەڵبژاردنەکانی تورکیا ،ئەردۆغان

بەم□ بەستی بەرزکردنەوەی ک□رقی حیزبەکەی چەندین هەنگاوی نا
، یەکێک لەوانە ئاسایکردنەوەی پەیوەندیەکانیان لەگەڵ
ئیسرائیل بوو ، ئەم هەنگاوەی ئەردۆغان بۆ ئیسرائیلیەکانیش
جێگەی سەرسوڕمان بوو .
+عەلی قەرەداغی کە هیچ ڕووداو بۆنەیەکی لە دەستنەداوە گەر
سەرکۆنەی ئیسرائیلی نەکرد بێت،کەچی لەمەدا هەر زوو هاتە
سەرخەت و بەگەرمی دەستخۆشی لە ئاسایی کردنەوەی
پەیوەندیەکان کرد،تا ڕادەی ناوهێنانی سەرۆک وەزیرانی
ئیسرائیل بە [بەڕێز] یائیر لبید.
+تورکیا یەکەم دەوڵەتی ئیسلامیە کە ئیعترافی بە ئیسراێیل
کردوە.
+تورکیاو ئیسرائیل گەورەترین ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە
نێوانیاندا هەیە کە ساڵانە بە چەندین ملیاردۆلار
دەخەمڵێنرێت.
+گەشتیارانی ئیسرائیلی بۆ تورکیا ساڵانە لە نیوملیۆن
گەشتیار تێپەڕدەکات.
+مەزنترین کارگەی درووستکردنی کەرەستەی سەربازی ئیسرائیلی
ل□ تورکایە.
+تورکیا گەورەترین هەناردەکەری چیمەنتۆیە بۆ ئیسرائیل [کە
بۆ بیناکردنی مستەوتەنەکان بەکار دەهێنرێن]
+ناوی تورکیا لە نێو ئەو وڵاتانەدا نیە کە لەڕووی
داراییەوە کۆمەکی فەلەستینیان کردووە.
+ئەردۆغان یەکەم سەرۆکی مسوڵمانە کەمەدالیای [جوامێری
ئیسرائیلی] پێبەخشراوە.
+ئەردۆغان یەکەم سەرۆکی وڵاتی□کی مسوڵمانە کە زیارەتی گۆڕی
دامەزرێنەری بزافی زایۆنزمی{ تیودۆر هەرتزل} ی کردوە ،
+ئەردۆغان یەکەم سەرۆکی مسوڵمانە کە تا ئێستا [٥] جار
سەردانی ئیسرائیلی کردوە.
▪ سەفەرکردنی هاوڵاتیانی ئیسرائیلی بۆ تورکیا بێ ڤیزەیە
،بەڵام بۆ فەلەستینیەکان [ئەگەر ڕێگەیان پێبدەن] ئەوە بە
ڤیزەیە،
+دەمێک ئەردۆغان کووفیە{جامانە} ی فەلەستینی لەمل بوو ،لە
بەردەم میدیاکاراندا گووتی [قودس هێڵی سوورە]و بەرەنگاری
هەر وڵاتێک دەبینەوە باڵوێزخانەکەی بگوێزێتەوە بۆ ئەو
باژێڕە ،بەڵام هەر زوو لەو قسەیە پەشیمان بوو□و□ ،بەوەی
بە ئیعازی خودی خۆی کۆمپانیای{لیماک}بەگوژمەی [٢١] ملیۆن
دۆلار ، درووستکردنی بینای باڵوێزخانەی ئەمریکای لە قودس لە

ئەستەگرت.شایانی ئاماژەیە خاوەنی ئەو کۆمپانیایە[نیهاد ئۆزدمیر] ە کە دۆستێکی نزیکی ئەردۆغانە،هاوکات زاواکەی ئەردۆغان[بیرات بەیرەق] و [بن علی یەڵدرم] پشکیان تێیدا هەیە.

بەمەش تورکیا بووە سەرمەشقی هەموو وڵاتانی جیهان کە دەستی بە کارێکی هەستیار و مەترسیدار برد ،هاوکات دۆستایەتی و دڵسۆزی خۆی بە ئیسرائیل سەلماند.

+لەتورکیا ٢٦ قاعیدەی عەسکەری ناتۆ هەیە.

+تورکیا تاکە وڵاتی ئیسلامیە کەبەفەرمی ڕێگەی بە هاوسەرگیری هاوڕەگەزبازەکان داوە.

+تورکیا تاکە وڵاتی ئیسلامیە کە [کەناردەریای نوودیست]ی ، تایبەت بە ڕووتبوونەوەی تەواو هەیە.

+تورکیا تاکە وڵاتی ئیسلامیە کەدژی قورئان وبنەماکانی ئیسلام کاری کردوە ،بەوەی فرزنی تێیدا قەدەغەیە .

+یەکەم دەوڵەتی ئیسلامی تورکیایە کە بەفەرمی ڕێگەی بە لەشفرۆشی داوە.

+ژمارە ئەو ماڵانەی کاری لەشفرۆشیان تێدا دەکرێت لە سەرانسەری تورکیادا پتر لە {٢٠٠٠٠} ماڵە.

+داهاتی ساڵانەی تورکیا لە بواری لەشفرۆشیدا [چوار ملیار دۆلارە]

+ئەوانەی کاری لەشفرۆشی دەکەن بە گەوادەکانیشەوە ژمارەیان [٣٠٠٠٠٠]کەسە.

+٢٦٥ کارگەی درووستکردنی مادەکحولیەکان لەتورکیا هەیە .

+بێدەنگی قەرەداغی لە پەیوەندی تووندوتۆڵی نێوان ئیسرائیل و قەتەر.

+دەرکردنی ئیخوانەکانی میسر لە تورکیاو داختنی بارەگاو میدیاکانیان و بێ دەنگی عەلی قەرەداغی بەرامبەر بەم ئیجرائەتە[نائیسلامی و نائیخوانیەدا]

ئەردۆغان ،وەک ئامرازێک عەلی قەرەداغی بۆ گەوجاندنی کوردە ئیماندارەکان بەکاردەهێنێت، بەتایبەتی ئەوانەی ئەردۆغان بە خلیفەی نوێی موسوڵمانان دەزانن.

لەکن ئەردۆغان هەموو کورد دوژمن و نەیارن ،ئیدی با مسوڵمانی عەیار ٢٤ بێت،وەک عەلی قەرەداغی.

هەر کاتێک ئەردۆغان پێویستی بە علی قەرەداغی نەما وەک چۆن خیانەتی لە هاوڕێبازەکانی خۆی [ئیخوانەکانی میسر] کردو لە تورکیا دەریپەڕاندن، کەواتە بەدووری نازانم بەهەمان شێوە ئەمیش

پشتگوێ بخات و لە سەر شانەی ڕووداوەکانیش دووری بخاتەوە.

گەر ئەم حەقیقەتانە لەکن هەندێک نوێبن،ئەوە بەدەنیاییەوە لەکن قەرەداغی نوێنین و ئاگادارە لێیان، گەر پرسیار ئەوە بێت ئەی بۆچی لەگەڵ ئەم هەموو فەزاحەتەشدا هێشتا سەرسەختانە داکۆکی لێدەکات؟
بەبۆچوونی من وەڵامەکە ئەوەیە ،علی قەرەداغی بەیاری داوە گەر فەزیحەتەکانی ئەردەغان لەوەش زیاتربن ، ئەو وەک داکۆکیکارێکی بێ ئەمەک بمێنێتەوە ،هاوکات دژی خواستی گەلەکەی خۆی کاربکات.

ئاراستەی هەڵبژاردن لە دۆخێکی ئاڵۆزو نادیاردا!… عوسمان حاجی مارف

لێکترازانی پەیوەندی زیاتری لایەنە سیاسییەکان تائاستی گەیشتن بەپێکدادان و بارگرژی توندتر لە نێوانیاندا، مەسەلەیەکی جددیە کە لە ئێستای دۆخی سیاسی عێراق و کوردستاندا دەبینرێت. نەتوانینی پێکهێنانی حکومەت لە بەغدا، نادیاری ڕێککەوتن لەسەر هەڵبژاردن لە هەرێم، ئەو واقعە نالەبارەیە، کە هێزە سیاسیە میلیشیاکانی خستۆتە ناو گێژاوو قەیرانێکی وەها قوڵەوە، ئومێدی ڕێککەوتنی نێوانیانی خستۆتە ژێر پێ و چارەنوسێکی نەبینراوەوە، کە ڕاشکاوانە فەزایەکی پڕئاڵۆزی و سەرگەردان و دڵەڕاوکێیان فەراهەمهێناوە.
بەدوای چەندین ساڵ لە پێکهێنانی حکومەتی تەوافقی و بەشبەشێنەی نێوان هێزی میلیشیای ئیسلامی و تائفی و قەومپەرستییەوە، بە دەستبردنی بەردەوامیان بۆ بە تاڵانبردن و دابەشکردنی تەواوی سەروەت و سامانی سەر زەمینی و ژێرزەمینی عێراق و کوردستان لە نێوان خۆیاندا، لە ئاکامدا جۆرێک لە بنبەست و قەیرانی پێکهێنانی حکومەتی و نەتوانینی ڕاگرتنی پێگەوئاستی هاوسەنگی هێزەکانیان لە ئایندەدا بەرەوڕووبێتەوە، تا ئەو ئاستەی هێزە شیعییەکان زیاتر لێکترازان و پەرشوبڵاوی و پارچەپارچە بوونیان پێوەدیارە. لە نێوان نەخشەو سیاسەت و بەرژەوەندییەکانی ئەمریکاو ئێراندا لەنگەریان گرتووەو چاوەڕوانی پێشهاتێکن لە ڕێکەوتن یان چڕبوونەوەی ململانەی

نێوان ئەمریکاو ئێراندا. دڵەڕاوکەیەک لە ئاستێکی بەریندا لەناو بەشێکی زۆری خەڵکدا دەنگدانەوەی هەیە، پێشبینی پێکدادان و شەڕی نێوانیان بەدوور نازانرێت.

ئەم هەلومەرجە زادەی واقعیەتی پرۆسەی پاشەکشەو شکستی ستراتیژو سیاسەتەکانی ئەمریکایە لە ناوچەکەدا. لەهەمان کاتدا مەسەلەیەک، کە زۆر ڕۆشـن و بەرچـاوە، لەلایەک تەواوی ئەو هــێزە سیاسـیانەی چارەنوسی عێراق و کوردستانیان خستۆتە ژێر دەسەڵاتی باڵادەستی هێزە میلیشیاکانیانەوە، و پێکهاتەیەکن لەو هێزانەی بەدوای هەردوو جەنگـی کەنـداودا، بەدوای کۆکـردنەوەی پاشمـاوەی کارەساتەکـانی ئەوجەنگانەوە بوون، هەر بەو ڕێگەیە لەناو چوارچێوەی ڕەوتی تاڵانی و گەنـدەڵی و قۆرخکردنـی سـەروەت و سامانـدا، کۆمەڵگایـان بەڕێـوە بردووەو لەقاڵبـداوە. لەلایەکـی تـرەوە تەواو ملکەچ و پێشخزمەتی بەرژەوەندیەکانی ئەمریکا و وڵاتانی ناوچەکە بوون وەک تورکیا و ئێران، کە گەورەترین ڕۆڵیان بینیوە لە بێئیرادەکرن و شکۆشکاندن و گۆشەگیرکردنی دەوری خەڵک لەدەسەڵاتی سیاسیدا، بە سەپاندنی دەستەوتاقمی مافیاو تاڵانچی و میلیشیای ئیسلامی و تائفی و نەتەوەپەرستی، تا ئەو خەڵکە نەتوانن دەوری بەرجەستەیان هەبێت لە دەخالەتی ڕاستەوخۆ بە پێکهێنانی دەسەڵاتی سیاسی و دابینکرنی دەسـەڵاتی خەڵـک. بەئەوەی فراوانتریـن زەمینە بڕەخسـێنن لە دەستپێشخەری و داهێنان لە گەندەلی و تاڵانچێتیدا. ئەمەش نمونەی ئاکـامی ئەو دەخـالەتەیە، کە دەوڵەتـی ئەمریکـا و هەر وڵـاتێکی ئیمپریالیستی باڵادەستی بەسەر دانیشتوانەکەیدا لە هەر وڵاتێکدا دەیسەپێنێت.

بەدوای جەنگی کەنداوی یەکەم، عێراق و کوردستان بوونە نمونەی یەکێـک لەو ناوچـانەی پـاش داڕمـانی بـاری ئابوریـان،لەبەردەم گەورەترین گێژاوو ناجێگیری سیاسی سەرگەردانیدا خۆیان بینییەوە. بەدوای جەنگی کەنداوی دووەم و ڕوخانی حکومەتی بەعس، ئەم ناجێگیری و گێژاوە سیاسیە لە ئاستێکی باڵای وەهادا بەردەوامی بەو پڕۆسەیە دا، کە مایەی خولقاندنی چەندین کارەسات و سیناریۆی دژە ئینسانی و دڵتەزین بوو. لەهەمانکاتدا بەردەوامی ئەم پرۆسەیە تائەو ڕادەیە کە ئەو نائارامیەی کێشایە ناو دۆخێکی تایبەت بە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە. هەمان سەرگەردانی و بێدەرەتانی و زۆرترین کارەساتی نائینسانی بووە ژیانی ڕۆژانەی ناوچەکە. لەلایەکی ترەوە ناوچەکە بووە مەیدانی شەڕو کێشمەکێشی وڵاتانی زلهێزی جیهان و دەخالەتی زیاتری تورکیاو ئێران و هەروەکو بووە بەرهەمهێنەری چەندین گروپی تیرۆریستی و شەڕی نێوان هێزە میلیشیاکان. بەگشتی چەندین ساڵە دانیشتوانی ئەم ناوچەیە لەبەردەم ئابڵوقەی کابوسی نائارامی و

ناجێگیری سیاسیدا قەتیس ماون و ڕۆشنایی تێدا بەدی ناکرێت. ئەم دۆخە لە ئاستێکدایە، کە لەهەمانکاتدا هەڕەشەیەکی گەورەیە بۆ سەر جموجوڵەکانی سەرمایە و سەرمایەگوزاری. جگە لە بازرگانی و قاچاخچێتی نەوت و بازرگانی بەرهەمی بەسەرچوو، ئەمنیەت بە سەرمایەگوزاریش زۆر سەخت کردوە.

لە ڕاستای ئەم هەلومەرجەداو بەتایبەتی بەدوای پاشەکشەی ئەمریکا لە ئەفغانستان و هەڵگیرسانی شەڕی ڕوسیاو ئۆکرانیا و کێشەی چین و ئەمریکا لەسەر تایوان و لاوازبوونی دەوری ئەمریکا لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و هەوڵدانی وڵاتانی ڕۆژئاوا بۆ سەرمایەگوزاری لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستداو پاراستنی سەرمایەکانیان، ئاراستەو نەخشەیەک دێتە پێشەوە، کە بەردەوامی ئەم دۆخە ناجێگیرە لە رۆژهەڵاتی ناوەراست بە گشتی و لە عێراق بەتایبەتی بە قازانجی ڕۆژئاوا و کێشمەکێشی وڵاتانی زلهێزی جیهان مانایەکی نەماوەو پێویستە ئاڵوگۆری بەسەردا بێت. بۆیە هەوڵ و ڕێگەیەک پێشبینی دەکرێت، کە بە ئەمنیەتی سەرمایەگوزاری لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا دابین بکرێت. ئەم ئاڕاستەیە هەوڵەکە ئیمکانی سایەکردنی هەیە بە ڕێککەوتنی لایەنەکانی دەخیل لە ناوچەکەدا، وەک ئەمریکا و ڕوسیا و چین و ئەوروپا و تورکیا و ئێران. بەجیا لە بەدەست هێنانی هەر بەرژەوەنیەکی تر کە لە جوڵەو کێشمەکێشی نێوان ووڵاتەکاندا رەنگ ئەداتەوە، بەڵام سەردانی بایدن بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و پۆتین بۆ ئێران، دانوسان و گفتوگۆی ئەمریکاو ئێران و تورکیا هتد. هەر لەو ڕاستایەدا، کە دەخوازێ ئارایشێکی تر بە ناوچەکە بدەن و لە هەوڵی ئەوەدان ئارامی و ئەمنیەت بۆ ناوچەکە بەدەست بهێننەوە. ئەم ویست و ئاراستەیە هەوڵێکی ئایندەیی و نەخشەیەکە بۆ ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بەڵام تا چەند دەکرێت بچێتە باری جێبەجێ بوونەوەو چەند دەخایەنێت. پرۆسەیەکە لەباری عەمەلییەوە نادیارە کەی دەتونێ یەکلاییبێتەوە. بەڵام لەلایەکی تریشەوە پێداویستییەکی حەیاتییە بۆ توندوتۆڵکردنەوەی پەیوەندییەکانی سەرمایەداری لە ناوچەکەدا. دۆخی ناوچەکە بەتایبەتی عێراق و سوریا بە جۆرێک سەرگەردان و شێواوە، یەکلاییبوونەوەی نەخشەیەکی لەو چەشنە بە ئاسانی نایەت بەدەستەوە. ئەم نەخشەو ئاراستەیە، کەمەبەست دڵنیاییە بە داسەپاندنی ئەمنیەت بۆ سەرمایەگوزاری لە ناوچەکەدا، لە بەرانبەر ئەم دۆخەی عێراق و کوردستان و ناوچەکە، کە لەلایەک باڵادەستی دەستەوتاقم و هێزی میلیشیاو گروپی تیرۆریستییە، لەلایەکی تریشەوە کە ئاراستەیەکی رۆشن و هاوبەش لە نێوان ووڵاتانی زلهێزی دنیادا تەماوی ماوەتەوە، دەیخاتە بەردەم ناکۆکی و ڕێگرییەکی جددییەوە، کە بتوانێت پرۆسەیەکی خێراو سەرکەوتووبێت. هەربۆیە دەبینین پەلەقاژەی تەواوی هێزەکانی

دەسەڵاتدار لە عێراق و کوردستاندا بە ئیسلامی شیعەو سونەوە، بە عروبەو کوردایەتیەوە لەلایەک لەژێر چەتری ئەو پێشهاتە بە ئاڵوگۆڕ، کەوتونەتە پێشبرکێ و شکاندنی سەروپەتەڵاکی یەکتریەوە. لەلایەکی تریەوە هەرلایەکیان پێویستیان بەوەیە ئەوە لەخۆی نیشان بدات شەڕەسواری ئەو مەیدانەیە. بەڵام لە دنیای واقعدا جگە لە قوڵکردنەوەی ناکۆکی و کێشەکانی نێوانیان هیچی تریان نەداوە بەدەستەوە. هەر ئەم نەگونجانەی ئەم هێزە تاڵانچی و گەندەڵە و جەردانەی، کە ناتوانن بە هێزی میلیشیا خاوەنی دەسەڵات و داگیرکەر بن، کاریگەری ڕاستەوخۆیان هەیە بە بەردەوامیان بە داسەپاندنی نائارامی و نەبوونی ئەمنیەت بە سەرمایەگوزاری، بە مانایەک ئەو هێزو پێکهاتەیە نین و شانوشەوکەتی ئەوەیان نیە،کە بتوانن بچنە ناو پرۆسەی پاراستن و دابینکردنی ئەمنیەت بە ئاستی گەشەی سەرمایەگوزاری بەئاستێکی فراوان لە ناوچەکەدا. تەنها ئیکتفاکردن بەداگیرکرن و بەتاڵان بردنی چاڵە نەوتەکان و چەتەیی و قاچاخچێتیەوە دەتوانن درێژە بە ژیانی سیاسیان بدەن.

ئەم قەیرانەی ئێستا هێزەکان لەناو دیاردەی نەتوانینی پیکهێنانی حکومەتی عێراقدا دەرگیری بوون، ئامادەنەبوونی هێزە ناسیۆنالیستە کوردەکان بە دیاریکردنی هەڵبژاردن لە هەرێمدا، بەجیا لە هۆکاری بونی نارەزایەتی بەرفراوانی جەماوەری، لەهەمانکاتدا ئاکامی پێشهات و هەوڵەی ئەو گۆڕانەیە بە دابینکردنی ئەمنیەت و ئارامی لە ناوچەکەدا پێویستە بکرێت. ئەم پێویستیەش پێگەی ئەو هێزە میلیشیایانە دەخاتە ژێر پرسیارەوە. مەرجێکی گرنگی دابینکردنی ئەمنیەت لە ناوچەکەدا پێویستی کۆتاییهێنانە بەهێزی میلیشیا، بەڵام لەهەمانکاتدا مەرجی مانەوەی دەسەڵاتی ئەو هێزە ئیسلامی و تائفی و قەومپەرستانەش مانەوەی هێزە میلیشیاکانیانە. ئەمەش ئەو ناکۆکیەیە، کە ئەو هێزانە لە عێراق و کوردستان لە بنبەست و چاوەڕوانیدا ڕاگرتووە.

لەم نێوەدا دەبینین لەناو کێشەکانی ئێستای هێزە جۆراوجۆرەکانی شیعە و سونەکانی عێراقدا بەئاشکرا بەلایەنگری بە ئەمریکا یان لایەنگری بە ئێران دابەشبوون:"سەدرو دارودەستەکە"ی بە ناوی حکومەتی زۆرینە لەژێرکاریگەری دەوری سیاسەتی ئەمریکادا سەنگەریان گرتووە و"چوارچێوەی هەماهەنگ" ی هێزە شیعەکان وابەستەیە بەسیاسەت و دەخاڵەتی ڕاستەوخۆی ئێران لە عێراقدا. پارتی و یەکێتی لەونێوەدا لەبەر ڕۆشنایی هاوکێشەی سیاسی و پێشبینی بە ئاستی هاوسەنگی هێزەکان ئەمسەرو ئەوسەر دەکەن و لە بەرەیەکدا ناگیرسێنەوە. هەرلایەکیان بەرژەوەندی ئایندەی گونجانی هێزەکەی لەگەڵ پێشبینی هاوسەنگی هێزو سەرکەوتنی هەرلایەنێکدا چاوشارکێ

دەکەن و لە چاوەڕوانیدان. یەکھ□و□ستی و بڕیاری یەکلاییکەرەوەیان نییە. ئەم سەرەوژێرو هێناوبردنە بۆ تەواوی هێزەکان، لەو ک□ ناڵە ئاو دەخواتەوە، کە لەلایەک ناتوانن خۆیان بگونجێنن لەگەڵ ئەو ئاڵوگۆڕانەی پێویستە بۆ ئەمنیەتی سەرمایەگوزاری لە ناوچەکەدا دابین بکرێت، لەلایەکی ترەوە هیچ وەڵامێکیان بۆ خواستی خەڵک و نارەزایەتی جەماوەری نیە. بۆیە نە حکومەتیان بۆ پێکدێت، نە هەڵبژاردنی پێشوەخت دەتوانێت وەڵام بێت بە کێشەکانی نێوانیان. تا ئەم دۆخەش بەلایەکدا نەکەوێت، هەڵبژاردنی پەرلەمانی هەرێمیش ناتوانێت هیچ شتێک لە گۆرینی هاوکێشەی سیاسی بدات بەدەستەوە، گاڵتەجاڕی هەڵبژاردن تەواو خراوەتە سەر بەڕە.

دەرگاکان لە ئێستادا بۆ ئەو بەشە لە بۆرجوازی عەرەب و بۆرجواری کورد، کە دەیانەوێت بەهەمان شێوازی تەوافقی و بەشبەشینەی پێشویان و بە هێزی میلیشیاوە بەردەوامی بە پێکھێنانی حکومەت و بەدەسەڵاتی سیاسیان بدەن، کراوە نییە و بە بنبەست گەیشتووە. کەی دەتوانن ئەو دەرگایە بخەنە سەر پشت، کە بۆ خۆیان پێناچێت بتوانن ڕێگایەکی هاوبەش و سەرکەوتوو ل□ بەرژەوەندی تەواوی لایەن و هێزەکانیان ساغکەنەوە، بەڵکو ل□ بەردەم ناکۆکی و چاوەڕوانیەکدا قەراریان گرتووە، هەرلایەک ناچارە بەوەی تا چەند دەتوانێ ملی لاکانی تر بشکێنێت و لەهەمان کاتدا هەوڵی تاڵانچێتی و گەندەڵیش لەدەست نەدات.

ئەم دۆخە لە پەیوەندی نێوان ئەو هێزە سیاسیانەی ئێستا کە لەدەسەڵاتدان و لەگەڵ خەڵکی کرێکارو زەحمەتکێشی عێراق و کوردستاندا، درزێکی گەورەی وەها بێوێنەیان سەپاندووە، کە هەڵبژاردن نەک ناتوانێ وەڵامدەرەوەی بنبەست و قەیرانەکەیان بێت، بەڵکو پرۆسەی هەڵبژاردن لە دۆخێکی وەک ئێستادا بەقازانجی هیچ لایەنێکیان یەکلایی نا بێتەوە، بۆیە جگە لەکۆتایی و ڕام□ینی ئەم دەسەڵاتە بە خرۆشانی جەماوەری و دابینکردنی دەسەڵاتی خەڵک بۆ ئاڵوگۆڕی ڕیشەیی، هیچ ڕێگایەکی تر کارسازو عەمەلی نیە بۆ کۆتایی هێنان بەم هەمو نائارامی و گێژاوە سیاسیە. هەوڵدانی ووڵاتانی رۆژئاوا و دەخالەتی ووڵاتانی زلھێزی دنیا تەنیا بۆ دابینکردنی پاراستنی دۆخی ئارامی و ئەمنیەتە بۆ سەرمایەگوزاری، هیچ پەیوەندی و ئاسۆیەکی بۆ خۆشگوزەرانی و ژیانێکی ئاسودەو ئارامەوە نییەو نا بێت بۆ ژیانی کرێکاران و زەحمەتکێشانی ناوچەکە. چاوەڕوانی لە دۆخێکی ئەم چەشنەی ئێستای عێراق و کوردستان بۆ هەر ئایندەیەک، گەر بە غەیری دابینکردنی دەخالەتی راستەوخۆی جەماوەری نارازی لەدەسەڵاتی سیاسیدا ساغبێتەوە، کوشندەیەو دووبارەبوونەوەی کارەساتە لە شێوازو کاتێکی تردا.

15. سیکۆلاریزم و چەند سەرنجێك… شەماڵ بارەوانی

بەشی پانزەهەم و کۆتایی/

لە دەوڵەتی سیوکراتیدا، مرۆڤی سیکۆلاریست، یان، لائیک، یان بێ بڕوا، یاخود، کەسانی ترانس جیندەر و هەمەسەکشوازە و لیسب، هەرگیز، جێگایان نابێتەوە، تاوانی بێ ئەخلاقی و دوژمنانی خوداوەند و ئایینیان دەدرێتەپاڵ، بێ ئەوەی گفتوگۆ و دیالۆگیان لەگەڵدا بکەن، ڕێگە و ئازادییان پێ بدەن، بمێننەوە، ڕێزیان بگرن و قبوڵیان بکەن، لێیان تێبگەن و گوێیان بۆ بگرن، بە پێچەوانەوە، بەکەم سەیردەکرێن، لێیان دەدرێت، سوکایەتی و بێ ڕێزییان پێ دەکرێت، دەکوژرێن و لەناو دەبرێن.

دەوڵەتی سیوکراتی،
دەوڵەتێکی پۆپۆلیستی و تۆتالیتاریزمە و هیچ جیاوازییەکی قبوڵ نییە. نە بیروباوەڕی دیموکراسی، نە خەباتی ناسیۆنالیستی و نەتەوەیی، نە سنووری جوگرافیای نیشتمان، نە سرودی ئەی ڕەقیب و نەتەوەیی، نە ئاڵای نەتەوەیی، نە ئازادی مرۆڤ، نە سەربەستی و ماف و ئازادییەکانی ژن، نە یەکسانی جێندەری، هیچی قبوڵ نییە، جگە لە ئایدیۆلۆژیا سەراپاگیر و سەرکوتکارەکەی خۆی نەبێت.

بە کورتییەکەی تۆ وەك مرۆڤێك لە ناو دەوڵەتی سیوکراتیدا، دەبێت چیتر ببیت بە ڕۆبۆتێك و ڕێك بە کۆپییەکی ئەویتر، تا ڕێگەت پێ بدرێت لە ناو قەفەس و زیندانی ئەویتر و لەژێر دەستی ئەویتر و لە ژێر سانسۆر و چاودێری و هەژموونی ئەویتردا، لە شێوەی تاکێکی مەسخکراو بێ مافکراو ئازادی سەلبکراو و سەربەستی زەوتکراو بوون دەستبەسەرداگیراو، چێشنی کۆیلەیەکی بێ ئیرادە و لاوازی کەرامەت ئەتکراو بەها ژێر پێ خراو، بە سەرشۆڕی و دەستەوسانی و بەو پەڕی ڕادەستبوون قبوڵی هەرشتێك و هەموو شتێك بکەیت، کە لە لایان ئەویترەوە بەسەرتدا دەسەپێندرێت.

بەو چەشنە، ئەو شێوازە ژیانە ئەتکراوە، ئەو ستایلە ژیانە مردنە، ئەو ژیانە جەحیم و بێ مروەتکراو بێ بایەخ کراوە، کە مافەکانی

مرۆڤ و، مرۆڤبوون تێیدا چیتر کۆتایی پێ دێت و چەمکی هاووڵاتی بوون لە پێتی دەوڵەتی سیۆکراتی هەڵدەواسرێت.

ئیدی لە دەوڵەتی سیوکراتیدا، ڕوانین و ئایین و مەزهەب و ئیدەلۆژیایەکی دیاریکراو، لە دەستوور و سیاسەت و تەواوی کایەکانی ژیان جێگیردەکرێت و دەسەپێندرێت و فرە ڕەنگی و پلورالیەت و تۆلەرانس دەسدرێتەوە و یەک عەقیدە و یەک ئایین و یەک مەزهەب و یەک ڕوانین، دەکرێت بە کابەی پەرستشی هەموان و سەنتەری بڕیاردان و ئیتر دەبێت هەموان ئیلزام و پابەندبن بە ئیدەلۆژیەت و سیاسەت و مەزهەبی فەرمی دەوڵەتی سیوکراتیەوە.

لەوەهات سیستەمیکدا. چدی مانایەک بۆ فرە ڕەنگی و فرە دەنگی و چەمکی ئازادی و ئەویتر و کونجێک بۆ هەناسەی ئازاد و بۆ جیاوازیەکان نامێنتەوە و تاقە ڕوانگەیەک و تاقەدیدەک و تاقە دەکترینێک، بە زۆری و بە کۆمەڵێک پاساو بیانووی نامرۆڤانە و نادیموکراسیانە و دژە ئازادیانە، دەکرێت بە ئایینی فەرمی دەوڵەت و عەقیدەی هەموان!.

ماوەتەوە بڵێم:
بۆیە گەربمانەوێت لە پێتای سیوکراتیەت و فەندەمێنتالیزمیەتی ئایینی ڕزگارمان بێت، ئەوا تاقە چارەسەر سیکۆلاریزم و دەوڵەتێکی عەلمانی دیموکراسیە.

دەوڵەتێک"کە لەگەڵ سەرجەمی هاووڵاتیانی خۆیدا به یەکسانی ڕەفتار بکات، سا ڕەچەڵەکی ئیتنی یان ئایینی یان مەزهەبییان هەرچییەك بێت"(١) و ئینجا:
" پاشەکشەکردنی گۆڕەپانی ئایینییە لە ژیانی گشتیدا، بۆ ئەوەی ئاین تەنها لە ژیانی تاکەکەسدا بمێنێتەوە نەک هەیمەنەیەکی تەواوی هەبێت و وەکو جاران هەموو فەزای گشتی کۆمەڵگا داگیربکات"(٢). وە "بۆیە پێویستە قانون و سیستەم مافی پەیڕەوانی هەموو دینەکان دابین بکات و بیانپارێزێت بەڵام ئایدیۆلۆجیا و قانونەکان لەسەر شەریعەتی هیچ دینێک دانەڕێژرێت تا پێشکەوتن و تەبایی کۆمەڵایەتی دابین بکرێت."(٣).
پاشان دەبێ هەموان ئەو حەقیقەتە بزانن، کە" نه عەلمانی، کەسێکی مولحیدە، نه عەلمانیبوون، دژایەتیکردنی ئایینە. وەک چۆن هەر دەسەڵاتێکی سیاسی، سیستەمی خۆی هەیە، ئایینیش خاوەنی سیستەمی تایبەت بە خۆیەتی، عەلمانیبوون جیاکردنەوەی ئەو دوو سیستەمەیە لە یەکدی کە بە زیانی ئیسلامییانی توندڕە، وەلێ بە قازانجی هەردوو

سیستەمەکە (سیاسی و ئایینی) دەکەوێتەوە."(٤)
بۆیە عەلمانیەت هەرگیز، مورادیفی بێ دینی و یەکسان بە ئیلحاد نییە.
عەلمانیەت دەڵێت" ئەوەی هی قەیسەرە بیدەرەوە بە قەیسەر، ئەوەی هی خوداشە، بیدەرەوە بە خودا."
(مارقوس، مەتا، لوقا)
ئەم وتەی بەناوبانگە لە سێ ئینجیلدا هاتووە کە بە تەواویی سنووریی دنیا لە سنووری ئاین جیا دەکاتەوە کە دواتر، لە سەردەمی نوێدا، بە عەلمانییەت ناوی دەهێنرێت کە لە لایەن چەواشەکەرانی دین و دنیا خەڵکی پێ فریو دەدرێت کە گوایە عەلمانییەت واتە ئیلحاد."(٥).

پەراوێزەکان:

١-دەربارەی عەلمانییەت و ئایین(هەڵبژاردەیەک لە بەرهەمەکانی ئەرکون، د. محەمەد ئەرکون، وەرگێڕانی:د.نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد،چاپی یەکەم-٢٠١٨، سلێمانی، پ.٢٠٨
٢-هەمان سەرچاوە، پ.١٢١
٣-سەرە قادر، (پێویستە سیستەم بە قانون یەکسانی دابین بکات ئەگینا تەبایی کۆمەڵایەتی دروست نابێ، پەیجەکەی خۆی)، ٢٠٢٢/٨/٢٦.
٤- حەمەسەعید حەسەن، ئەوان و ئێمە، ڕۆژنامەی هەولێر، ژمارە(٣٧٠١)، یەکشەممە١٤ی ئابی.٢٠٢٢
٥-ئەحمەدی مەلا، بۆ مەلا بەڕێزەکان، ماڵپەڕی(ڕوانگە و ڕەخنە)، ٢٠٢٢/٨/٢٥.